

VIII

Ласки і любов матері не могли заспокоїти Горovenка, збентеженого рішенням ради, щоб виключити гімназиста Шпаченка. Після обіду він сів до стола і прийнявся писати свої уваги про сей случай, доводячи, що ні з політичного, ні з гуманного, ні, всього більше, з педагогічного погляду не слід допускати такої великої неправди і ні за що, ні про що з дитини робити політичного злочинця і так тяжко карати його. Уваги його вийшли логічні, совісливі, в них говорила душа чоловіка і розум педагога. Писання своє він відніс до директора, просячи переслати попечителеві укупі з рішенням педагогічної ради. Директор прочитав, скривився і сказав:

— Перешлю, але радив би вам забрати свої уваги: коли б за се чого і мені, і вам не було... не такий тепер час, щоб говорити про гуманність. Тепер в усіх повинна бути одна гадка, одна задача — викоринити крамолу... Он, чули, що діється у Києві?

— Чув, вішають...

— Вішають... легко сказати...

— А все-таки я мушу робити те, що вимагає у мене совість...

— Ваша воля...

По тілу Горovenка з досади і злості пробігло щось, наче там лазили мурашки. Він пішов гуляти по місту, сподіваючись розвіяти ті тяжкі думки, котрі обступили його. Перейшовши громадський сад, Горovenко вийшов на берег річки і сів під вербою над самою кручею. Сонце рожевим килимом заслало небо і річку, прощаючись з ними на добраніч. По річці бігали баркаси і човни. Горovenко задивився на далекий гай, що темнів на тім боці річки.

— Насилу знайшов тебе, — обізвався Копач, підходячи до Горovenка, — здоров!

— Здоров був... сідай!.. дивись, як гарно.

— Буде вже того, що ти сидиш тут, любиєшся та мрієш; а я тебе вже більш двох годин шукаю. Забіг до тебе — мати каже — в гімназії. Я в гімназію — кажуть, був та пішов в сад; я сюди, увесь сад обійшов...

— Так тепер спочинь...

— Спочину, — сказав Копач, сів на траві і, закурюючи папіроску, спитав у Горovenка. — Чув, яка колотнеча іде у нас?

— Ні, кажи яка? Може, з Свистуном знов полаявся?..

— Якби то се, то ще б байдуже; а як таки ти не чув сього, учора вночі...

— Що вночі? — Горovenка наче що кольнуло в серце...

— Ти знаєш генерала Капитова?

— Знаю... але не знайомий з ним...

— І Ревуна знаєш?

— Ну, знаю; та що таке, кажи швидше.

— Ну, так от-то. Сьогодні сиджу собі, обідаю; приїздить Капитов. «Ходім, — каже, — в другу хату».

Пішли. «Учора, — став нищечком говорити Капитов, — трусили Ревуна, забрали всі його папери і його самого... я почув про се в клубі; зараз згадав, що Ревун приятель Горovenка... Я, — каже Капитов, — хоч і не знайомий Горovenка, а все-таки, знаєте, тес... Сьогодні вранці до жандарма та слово по слову навів річ на Ревуна і випитав, які там папери забрали і що в них є. Се та те, каже... є, каже, лист і нашого вчителя Горovenка... Так от я, казав Капитов, отсе до вас: перекажіть се все Горovenкові... може б, йому не гріх обчиститися...» От нащо я тебе шукав... як твоя про се думка?

Горovenко кріпко стиснув Копачеву руку і промовив:

— Спасибі і тобі і Капитову, велике спасибіг. — Лице його стало блідим.

— А що то за лист твій? — питав Копач.

— Сам того добре не пригадую, але запевне знаю, що нічого там такого не могло бути.

— Одначе тепер не вгадасш, за що б'ють, за що милують; що можна, чого не можна... може б, ти оглядівся дома, — радив Копач.

— Дома?... та дома в мене нічогосінько... а проте не мішає... береженого бог береже. Ходім.

Пішли... Копач бачив, що Горovenко неспокійний, більш не розпитував його і, перейшовши сад, попрощався з ним, обіцяючи уночі довідатись у Горovenка «на всякий случай».

— Добре, приходь!.. не завадиш, — відповів Горovenко і швидше простував додому. Він не боявся за себе, але він розумів, що Ревун чоловік «неблагонадежный», що у Ревуна знайшли його лист; значить, сього доволі, щоб признати (така тогді логіка панувала в Росії), що і він, Горovenко, мислить заодно з Ревуном, що і він — чоловік «неблагонадежный», що треба і його потрусити. Видима річ, що така логіка примушувала чесних людей, щоб один оберігав другого, щоб ніхто не держав у себе ніяких листів від своїх знайомих і приятелів. І, здається, що ніколи ще в Росії не горіло стілько листів, як у той час! Кожен, хто мав у себе який лист, яку писульку, хоч капельку «скоромну», палив її! От через що стривожився і Горovenко: він боявся, щоб через його, через те, що, часом, у його знайдуть чию писульку, не нашкодити другим, а ще більш тривожила його думка про матір. Треба було якось бережно вияснити їй, що, часом, опівночі можуть і до їх завернуть непрошені гості: жандарми, поліція, почнуть трусити, перевернуть усе догори ногами, нароблять колотнечі, стануть розписувати, зазирати в глибину душі і там своїми брудними пучками ковирияти його «святу святих». Мати — людина стара, певно злякається несподіваних гостей, не вдержиться, заплаче або ще і проситиме, сама не знаючи чого, наробить сорому; жалко буде і її, і на її. Матері Горovenко не застав дома: була вона в церкві на всенощній; діло було під Трійцю. «Ну, от і добре, що нема матусі дома», — подумав Горovenко, зачинився у себе в кабінеті, відчинив грубку і прийнявся перебирати в шухлядках папери і палити у грубці. Через годину в цілій Горovenковій квартирі не було жадного листу.

Вернулась мати, сіли за чай. Лице у Горovenчихи було незвичайно бліде.

— Матусю! ви втомилися, стоячи в церкві? — спитав Юрко.

— Ні... хіба що?

— Такі ви бліді...

— Негарне, синку, чула в церкві... Може, і ти про се чув... Ревуна взяли вчора, а сьогодні повезли. Наша дякониха сама бачила, як везли...

— Чув і я про се... Така тепер пора... ніхто тепер не безпечний... От, може, і до мене прийдуть трусити... — Горovenко пильно глянув на матір. Він ждав, що по сім слові вона вжахнеться, а замісто того вона тільки зітхнула і спокійно сказала:

— Ще щось погане, синку, чула та, може, краще б не казати...

— Кажіть, мамо, все, що чули: тепер нічого гарного не слід сподіватись...

— Дякониха казала... може, вона і бреше, що у Ревуна якийсь твій лист забрали...

— Чув і я про се... дарма...

— Добре, як так, а то коли тебе...

— Ні, ні, не тривожтесь, ненечко... Мене не заберуть... за що? Нащо я їм? Хіба у їх і без мене не тісно в тюрмах? Про се нічого і гадати... а потрусити, може, і потрусять...

— Байдуже! нехай трусять...

Горovenкові полегшало: він радів, що мати довідалась про все не від його і що з розмови її видно вже, що вона готова зустріти все лихо.

— Ішли б ви, нене, спати...

— І ще трошки посиджу з тобою... Так слухай, Юрасю, не заберуть тебе? — не втерпіла ще, розпитала мати.

— Кажу, що не сподіваюсь... а проте усі ми під богом...

— Та за що ж? за що? Що ти їм заподієв?

— Нічого, а доводилось і мені говорити грішними устами, що погано жити, що так жити — гірш ніж у каторзі.

— Овва! так що ж тут! Хіба се гріх сказати? Хто ж сього не знає, хто ж про се не говорить! Он послухав би ти, що і сьогодні, виходячи з церкви, верзли люде! Нащо вже тиха і смирна і стара людина Марина Івановна, вдова протопопа, а і вона те ж саме говорить, що усім гидко жити, що поліція та урядники людей обиджають... що великі податки, що тяжко платити усякі налоги... Та про се тільки німий не говорить...

— Так-то так, але на се не вважають...

Стара прийнялася перемивати і складувати в шахву посуду, потім поцілівала сина, зачинилась у себе в хаті і, спустившись навколішки перед образом охтирської богоматері, молилася не словами, а сльозами. Щось подзвонило... Стара здригнула.

— Юрасю! се вони? — спитала вона, прочинивши трошки двері.

— Навряд вони, се, мабуть, Копач; вони так рано не ходять.

— А що, не було гостей? — спитав, входячи, Копач.

— Поки що, бог милував, — відповів Горовенко.

— Певно, що і не буде.

— Я сам такої думки... чого вони прийдуть? Сам посуди! Знайшли лист, хто його зна який: може, там тільки і всього: «що жив, здоров і благополучен...» Але нехай трусять, облизня піймають... не те що листи, навіть візитні картки всі попалив у грубі...

— І добре зробив. Готов, значить!.. — шутковав Копач.

— Готов-то, готов, а все ж так бридко, так бридко, як нагадаєш про сю трусеницю.

— Що і казати... та час вже нам привикнути.

— Не можна до сього паскудства привикнути.

— Тебе ніколи не трусили?

— Бог милував...

— Так треба, щоб і ти покоштував сих кислиць...

— Отсе вже, певно, вони, — промовив Горовенко, почувши, що хтось знов задзвонив, і, взявши дрожачою рукою свічку, пішов відмикати двері, а Копач сів на канапі і став курити. Справді, ввійшов Петраш, а за ним жандармський офіцер, поліція і увесь той синкліт, якого потребують «парадні» обставини в таких случаях.

Жандармський офіцер Петров був чоловік літ п'ятдесяти, коренастий, присадковатий, широкоплечий: голова кругла, як кавун, низько обстрижена; потилиця, особливо підборіддя, незвичайно широкі; а чоло таке узьке, що, здається, природа уділила під чоло стільки місця, скільки треба тільки на те, щоб відрізнити густі, широкі, щетиноваті брови від волосся на голові. Чертки лица дрібні, але мініатюрні — зливались в одну купку, на котрій стриміли вуси, мов крила у кажана, і котра зветься лицем, на тім лиці нічого не можна розпізнати: маса якась та й годі! Так само, як в шклянці з водою: знаєш, що ся маса води зложилась з крапельок, але не відрізниш одної краплі від другої, не скажеш, де кінчається одна і де починається друга. Груді у Петрова вип'ялись, немов зверх їх, там, під мундиром, було чогось намощено... Такі груді я бачив тільки в Берліні, у пруських офіцерів: дивлячись на їх, здавалось мені, що в тих грудях замісто легких вставлено скриньку з машиною, способною вдихати і видихати і промовляти тільки ті слова, котрі нагвіздковано в скриньці. Грудям Петрова відповідав і голос його: сухий, рипучий, мов колеса у коповозі, зате ж гучний, рівний, твердий. Слухаючи його, чуєш в йому велику, міцну силу, силу, котра способна, не змигнувши оком, роздавити чоловіка. Блідо-зелені, котячі, гострі очі Петрова бігали в орбітах мов іскри... Пучки на руках товсті, жилаві, міцні. Ходить Петров повагом, ступає

твердо, немов хоче усякому сказати: подивись на мене — яка я сила. Петраш протяг Горовенкові руку і промовив:

— Вибачте... не по своїй охоті.

Горовенко нічого не сказав, тільки кивнув головою. Петров сказав, чого вони прийшли.

— Сього не треба і казати, — відповів дрозжачим голосом Горовенко, силкуючись не показати і виду, що діється у його в душі і в серцю. — Видно птицю по польоту. Звісно, чого жандарми ходять уночі — трусити... Ну і трусять, — додав він; гордо і звисока глянув на Петрова, на Петраша і сів рядом з Копачем.

Уся ватага непрошених гостей перебігла в кабінет; в чужому добрі Петров копався наче в своєму: кожную книжку, всякий зшиток він перегортував листок за листком... Книжок у Горовенка стояло три повних шахи; щоб переглянути їх, треба було доволі часу. Після книжок пішла робота біля мебелі; заглядували під пружини, розпорювали ножем зверху обшивку... зазирали на грубу, в грубу; полізли на горище... завернули в спальню Горовенчихи, розпороли напірнач. Всередину напірнача полізли руки поліціантов, ті самі руки, що, може, не далій як сьогодні вранці лазили в помийницю. Горовенко чув, що у його коло серця в'ється холодна гадина... він зціпив зуби... Від напірнача перейшли до кишень і «просили» Горовенка вивернути усі свої кишени... Горовенко затрусився, заскреготів зубами... холодний піт великими краплями виступив у його на чолі... Горовенко не встояв і став хилитися... Копач піддержав його...

— Пити... води... — промовив Горовенко. Петраш підніс йому миттю шклянку з водою. Горовенко проковтнув усю воду з шклянки і спустився на канапу. Тим часом з одного боку рука Петрова, а з другого — поліцмейстрова шарили в Горовенкових кишнях... Горовенку здавалося, що по його тілу лаять гадюки і жаби... Надворі вже було світло, як скінчилась трусениця... Написали протокол, що нічого не знайшли, підписали, попрощались з Горовенком, попросили, щоб вибачив, що потурбовали його, і пішли...

— Юрочку! сину мій любий! ти тут! ти зо мною, — скрикнула мати, кинувшись обнімати сина, як тільки зачинились за «гостями» двері. Нерви старої кріпились усю ніч; тепер вони більше не видержали, та Горовенчиха не мала вже і сили вдержувати їх... З старих очей полилися гарячі сльози, почулось ридання... Юрко прочунав і, припавши до змоченого сльозами нениного лица, заплакав і собі... Копач сидів мовчки, мов дух притаїв, боячись нічим не потривожити, нічим не зрушити тої тяжкої, але великої і святої сцени; живого свідка тих глибоко драматичних годин, котрі нерозумно творить жорстока і черства рука скаменілого жандармського серця.

Минуло кілька хвилин; крім хлипання і сліз, нічого в хаті не чути було. Перший промінь ранкового сонця зирнув у вікно: сльози матері і сина засвітилися самоцвітами.

— Годі, ненечко! годі, — проговорив Юрко, — годі, голубонько!.. заспокойтесь... Ідть ляжте.

Копач подав старій шклянку з водою.

— Ви тут!.. Господи! я і забула про вас... вибачте мої сльози... За що вже ви справляли з нами всеношну? — спитала вона у Копача.

— За те, щоб не ходив уночі з дому, — відповів усміхаючись Копач. Горовенко взяв його руку, кріпко-кріпко стиснув і промовив:

— Спасибіг тобі.

Копач почув, що Горовенкова рука незвичайно холодна.

— Ну, тепер час спочити... втомилась, хоч нічого і не робили, — сказав Горовенко.

— Признатися: втомилась більше, ніж ті, що робили, — відказав Копач.

— Ідть, матусю, спочиньте!.. Та й ти, Гнате, не ходив би додому, а тут спочив.

— Я й сам так гадаю; не піду, ноги не донесуть, дрозжать від доброго життя... От життя!.. Якої ж більшої ще треба наруги над чоловіком, над його гніздом? Якої кращої пропаганди і запомогти треба соціалістам, як не отакі сцени, яку ми видержали, як не отакі ночі, яку ми пережили?! А

мільйони то їх тепер твориться скрізь по Росії!

Мати перехрестила сина і пішла спочити. Копач ліг на канапі, не роздягавшись; ліг і Горовенко, але він не спав: його давило щось в горлі і в серці; з плечей почало морозити, здавлювало в грудях... Цілий рій думок — одна слідом другої — обгортали його; трусениця викликала цілий ряд сцен, сліз, наруги... «Ну, може, се нічого! Потрусили, вивернули кишені, не вважаючи на те, що тим самим вивертають усю твою душу, потрусили і пішли; а он Ревун!.. де він тепер? Певно, в сирій, темній і вонючій тюрмі!..» — Перед Горовенком стала довга лава Ревунів. «Замість того, — думав він, — щоб отсі молоді, міцні сили Ревунів скористовати на громадське добро — гноять їх в тюрмах, по фортецях, в Сибірі на мочарах під землею... Гинуть люде, мов собаки, на шибениці!.. А за що? Скільки гине за одно необережне слово; часом за те тільки, що чесна, молода, не спаскуджена ще лакейством натура не витерпить і про чорне скаже, що воно не біле, а чорне!.. Часом за те просто, що один вид або погляд не вполювався поліції!.. І гинуть люде, гинуть! Беруть, везуть, і ніхто не питає, куди, за що?.. Та й кому питати? Кому клопотатися про се?.. Кому заступитися?.. І поки отсю нашу молодіж гарячу, як усяка чесна молодіж, засилають, куди попало; поки зашивають громаді уста, поки кують в пута слово, зло — велике зло росте і росте, як бур'ян. Росте воно бистро, глибоко пускає коріння... Де в світі гаряча молодіж за необережне, але правдиве слово карається так тяжко, як у нас? Нігде в світі настоящі злодії, проходимці не окраднують так казну і громаду, як у нас, і нігде вони не впиваються таким спокоєм, як у нас». — І от Ревуни більш і більш лізуть в очі Горовенкові... Заплющив він очі, перед ним нова лава: матері, жінки, сестри, брати, діти плачуть — ридають... Розплющить — ще гірше! Живі люде по коліна в воді вергають під землею грязюку, з котрої по крапелькам вибирають золото і срібло на користь банкірам і іншим легальним злодіям...

Мороз більш і більш хапає Горовенка за плечі і трусить його, немов приказує йому: «Цить! годі тобі про се думати!.. не смій, а то заморожу до смерті!» Горовенко встав, взяв з шахи кожух, вкрився ним, закутався з головою... неначе потепліло... от він і нагрівся... вже аж душно стало. Він опустил кожух додолу. Не помагас: духота, спека у хаті. Горовенко відчинив вікно. Знадвору потягало свіжим ранковим повітром, а Горовенкові все-таки душно; голова наче в огні, на губах виступила смага. Він встав напиться води: ступив... ой! що се? ноги не слухають, не хочуть держати його, згинаються... він спустився на долівку... «Погане щось», — подумав він і попитався знов підвестись: не бере, нема сили; він переліз в другу хату, підліз до канапи і стиха промовив до Копача:

— Ігнате, ти спиш чи ні?

— Ні, — відповів Копач, повернувся до нього лицем і здивовався, побачивши Горовенка на долівці. — Що се з тобою, Юрко?

— Погане щось, мабуть, гарячка буде... та цить, не гомони, щоб не розбудити старої; поможи мені лягти на ліжко. Копач уложив Горовенка в постіль.

— Дай, братіку, води, — і він прожогом випив повну шклянку води.

— До лікаря треба, Юрасю, трудно тобі, ти гориш увесь, ослаб.

— Душно дуже в хаті, але тривай з лікарем, поспієш ще... нехай мати встане, а я тим часом засну; може, пересплю... нерви, бач, розгулялися...

— Добре, добре, засни, а я посиджу, не відійду вже від тебе; все одно не засну вже. Та нащо вікно ти відчинив?

— Душно вельми.

— Душно, а треба зачинити.

Лице у Горовенка ще більш горіло, аж паше від нього; очі стали широкі, незвичайно блискучі.

— Нема у тебе градусника? — спитав Копач.

— Нема, та без градусника видно, в яку велику жару кинуло мене; а тут, — він показав на

груди, — так і пече, так і пече; огнем палить... дай води!.. Ох! голова починає боліти.

Горовенко приложив руку до чола.

— Ні, в голові жару нема, — промовив він до Копача, — ось попробуй.

Приложив свою руку Копач; чоло горіло.

— Є, та не вельми великий.

Перед обідом прийшов Харченко. Взяв живчик, перелічив — 102; поставив градусник — 40,2.

— Що се з тобою, Юрасю? — спитав він.

— Хіба не чув?.. Трусили... зроду, звіку не сподівався, щоб від трусениці та так мене самого затрусило... щоб так глибоко вразила вона мене. Я перше не розумів її ваги, тепер тільки постиг, як вона морально придавляє чоловіка, гнітить його... як вона... — Юрко закашлявся.

— Ану, — сказав лікар, — стисни мою руку.

Юрко став тиснути; сили нема, кудись вилетіла.

— Годі, — промовив Харченко, — не силкуйся даремно... Питимеш то, що я випишу, а завтра побачимо.

— Тиф у мене?

— Де там той тиф. Не верзи невідь-чого. То нічого страшного, заспокоїшся і все минеться.

— Добре, коли так, а то знаєш: послі завтраго у мене восьмикласникам екзамен... як же без мене?..

— І підеш собі, — заспокоював недужого Харченко.

Не встав Горовенко ні другого, ні четвертого дня. На другий день він став більш кашляти; на очах стояли сльози; четвертого дня тіло його обсипало, він оглух. Під вечір він не пізнав вже ні матері, ні Копача, ні Харченка. Лежав він з розплющеними очима, з нерухомим поглядом, кашляв, горів і твердив нісенітницю: «Он жандарми! трусять... Ревуна ведуть на шибеницю... Виженіть ката... Шевченко в Сибір».

Минуло десять днів. Чи треба говорити, як вистраждала, що винесла мати за сі дні, не відходячи від недужого сина, над котрим висіла смерть? Дивно тільки, де в тому старому тілі набралось тільки сили, щоб витерпіти десять тяжких, безсонних ночей?!

Одинадцятого дня недужому полегшало... На другий день Харченко прийшов щойно світ. Горовенко пізнав його... Градусник показав 38.

— Тепер житиме! — шепнув Харченко старій.

— Не вмре? Не вмре? — скрикнула Горовенчиха і впала навколішки перед образом.